

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНОЗНАВЧИХ ПОНЯТЬ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF CIVIC CONCEPTS IN THE SYSTEM OF HIGHER PROFESSIONAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF TRANSFORMATIONS OF UKRAINIAN SOCIETY

Стаття присвячена висвітленню теоретико-методологічних засад формування громадянських понять майбутніх фахівців у контексті викликів, що постають перед українським суспільством в умовах війни, реформ та глобалізаційних впливів. У роботі проаналізовано сутність понять «громадянськість» і «громадянська самосвідомість», «громадянська самореалізація» як ключових категорій сучасної громадянської освіти, розглядається їх багатовимірна природа, взаємозв'язок з процесами соціалізації, ціннісного вибору особистості та її життєвого самоствердження. Підкреслено, що громадянськість виявляється у таких якостях, як почуття гідності, патріотизм, толерантність, активна життєва позиція; громадянська самосвідомість – у здатності особистості усвідомлювати свої права, обов'язки та місце в демократичному суспільстві; сутність поняття громадянської самореалізації розглядається як процес, у якому особистість виступає суб'єктом різноманітних видів діяльності та стосунків, і є творцем суспільства та самої себе.

Здійснено огляд сучасних наукових підходів до громадянського виховання у системі вищої професійної освіти, а також нормативно-правової бази, що регламентує розвиток громадянської освіти в Україні. Обґрунтовано, що ефективність цього процесу значною мірою залежить від створення відповідних педагогічних умов: інтеграції змісту громадянської освіти у фахові дисципліни; застосування інтерактивних методів навчання; залучення студентів до волонтерських, громадських, соціальних ініціатив; створення морально орієнтованого освітнього середовища. Особлива увага приділяється ролі викладача як провідника громадянських і демократичних цінностей, здатного формувати світогляд студентів через приклад особистої позиції, педагогічну рефлексію та міжособистісну взаємодію. Підсумовано, що стратегічною метою вищої професійної освіти є підготовка не лише кваліфікованого спеціаліста, а й свідомого, відповідального громадянина, здатного до суспільної участі, збереження демократичних цінностей та творення громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянська освіта, професійна освіта, громадянське виховання,

громадянськість, громадянська самосвідомість, громадянська самореалізація, педагогічні умови, кваліфікований спеціаліст.

The article is devoted to the theoretical and methodological foundations of forming civic concepts among future professionals in the context of the challenges facing Ukrainian society amid war, reform, and the influences of globalization. The paper analyzes the essence of the concepts of «civic-mindedness», «civic self-awareness», and «civic self-realization» as key categories of contemporary civic education. Their multidimensional nature is examined, along with their interrelation with the processes of socialization, individual value choices, and personal self-affirmation.

It is emphasized that civic-mindedness manifests in such qualities as a sense of dignity, patriotism, tolerance, and an active life position; civic self-awareness is reflected in an individual's ability to understand their rights, responsibilities, and role in a democratic society; civic self-realization is interpreted as a process in which the individual becomes an agent of various types of activity and relationships, and acts as both a creator of society and of oneself.

A thorough review of modern scientific approaches to civic education in the system of higher professional education, as well as the legal framework governing the development of civic education in Ukraine, is carried out. It is substantiated that the effectiveness of this process largely depends on the creation of appropriate pedagogical conditions: integration of civic education content into professional disciplines; application of interactive teaching methods; involvement of students in volunteer, civic, and social initiatives; creation of a morally oriented educational environment. Particular attention is paid to the role of the teacher as a conductor of civic and democratic values, capable of shaping students' worldview through an example of personal position, pedagogical reflection and interpersonal interaction.

It is concluded that the strategic goal of higher professional education is to train not only a qualified specialist, but also a conscious, responsible citizen capable of public participation, preservation of democratic values and creation of civil society.

Key words: civic education, professional education, civic upbringing, civic-mindedness, civic self-awareness, civic self-realization, pedagogical conditions, qualified specialist.

УДК 37.013.43:378.147(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/ip/85.1.24>

Сгорова І.В.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки
та освітнього менеджменту
імені Богдана Ступарика
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Салига Н.М.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки
та освітнього менеджменту
імені Богдана Ступарика
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Паска Т.В.,

докт. філос. у гал. пед.,
асистент кафедри педагогіки
та освітнього менеджменту
імені Богдана Ступарика
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Процеси політичної трансформації та модернізації, що відбуваються в Україні, вимагають від молодих громадян, зокрема від студентської молоді, здатності жити та активно долучатися до становлення та утвердження громадянського суспільства і правової держави. Це передбачає насамперед

наявність у молоді людини громадянських якостей, що дають змогу брати участь у суспільно корисній діяльності, здійснювати усвідомлений політичний вибір.

Разом із підготовкою до трудової діяльності, перед закладами професійної освіти стоїть також завдання формувати освіченого

громадянина – критично мислячого, з високим рівнем громадянської культури, захисника демократичних цінностей, етичних принципів і стійких життєвих орієнтацій.

Однією із функцій громадянського суспільства є соціалізація особистості, що виступає визначальним фактором формування громадянської компетентності. Отож складовими, що сприяють громадянській соціалізації особистості варто вважати систему формальної освіти, сім'ю, громадсько-політичні організації, церкву, ЗМІ та комунікації, професійні групи, групи за інтересами тощо.

Саме тому проблематику громадянської освіти в межах вищої професійної освіти доцільно розглядати крізь призму громадянської соціалізації та самореалізації особистості майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питанню громадянської освіти присвятили свої наукові пошуки багато вітчизняних науковців: А. Аніщенко, П. Вербицька, П. Кендзьор, О. Олійник, В. Оржеховська, О. Солошенко, М. Стельмахович, О. Сухомлинська. Науковці сходяться на думці, що передусім громадянська освіта повинна виховувати молодь у дусі поваги до закону та суспільства, а також розвивати ініціативність, відповідальність та вміння користуватися своїми правами і свободами.

Феномен громадянської самореалізації досить широко й багатоаспектно досліджується представниками різних галузей соціальних і гуманітарних наук, наукових шкіл та напрямів (релігія, філософія, соціологія, педагогіка, психологія, аксіологія тощо). І класичні підвалини цього напрямку досліджень були закладені саме у філософії (Платон, Аристотель, Ф. Бекон, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, М. Монтень, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель), Особливо актуальними у даному контексті є праці західних дослідників кінця XIX – поч. XX ст. – М. Вебера, К. Поппера, Дж. Дьюї, В. Кілпатріка, котрі приділяли увагу власне соціологічним аспектам вивчення феномена громадянської самореалізації. Дослідженням громадянської самореалізації особистості та сутності громадянського виховання присвячені праці вітчизняних науковців: І. Безеної, І. Беха, М. Боришевського, Г. Ващенко, О. Вишневського, В. Сухомлинського та інших.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Необхідність створення педагогічних умов для громадянської самореалізації майбутнього фахівця вимагає системного, науково-теоретичного осмислення як самого феномена громадянськості та громадянської самосвідомості, так і процесу визначення стратегічних завдань щодо організації громадянської освіти у закладі вищої професійної освіти.

Мета статті. Обґрунтувати сутність понять громадянськості та громадянської самосвідомості та окреслити тактичні завдання щодо організації

громадянської освіти у сучасному закладі вищої професійної освіти.

Виклад основного матеріалу. Події останніх десятиліть в Україні показують, що українське суспільство активно розвивається. Економічна, політична та безпекова нестабільність, спричинені пандемією та широкомасштабною війною, вибудовують нову парадигму взаємовідносин у площині «держава – громадянин». Сьогодні відбувається активний пошук організаційних, соціально-правових, духовно-моральних, освітніх, політичних, економічних, високотехнологічних військових основ підтримки національної безпеки Вітчизни. Саме тому в сучасних умовах вкрай важливим для України стає актуальне осмислення поняття громадянськості, вироблення шляхів формування активної життєвої позиції особистості, формування толерантного ставлення у суспільстві, сім'ї, школі; плекання демократичних традицій. Виховання громадянськості є однією із визначальних умов підготовки підростаючого покоління до захисту та відродження своєї Батьківщини. І провідна роль у вихованні особистості із сформованою національною самосвідомістю, громадянською культурою, толерантністю, громадянською свідомістю, почуттям громадянської відповідальності, патріотизмом і потребою у громадянській активності належить власне сім'ї та різним типам закладів освіти. Звідси, громадянська освіта виступає однією із пріоритетних стратегічних цілей державної освітньої політики [1, с. 2].

У XXI столітті, в умовах складної суспільно-політичної ситуації, зростання соціального, релігійного та культурного розмаїття, стає очевидною зацікавленість суспільства в тому, щоб молоде покоління мало достатньо високий рівень громадянської культури, поважало права і свободи людини, було носієм гуманістичних ціннісних орієнтацій. Отже, глобальне завдання системи освіти в цілому полягає у забезпеченні стійкого функціонування суспільства, а, звідси, заклади освіти покликані виховувати у здобувачів освіти здатність незалежно та раціонально мислити; поважати права інших; здатність обговорювати, висловлювати та відстоювати власну точку зору, навіть якщо вона відрізняється від точки зору інших людей.

Виховання громадянина завжди вважалося основним інструментом, що використовувався державою та суспільством для посилення відчуття приналежності особистості до певної нації та формування на цій основі відповідних духовних цінностей та установок [6].

Оцінюючи ситуацію в Україні (воєнний стан, велика кількість ВПО, зростання ролі волонтерських рухів) – нині модернізація системи освіти передбачає врахування цих викликів та винесення на перший план власне цінностей громадянського суспільства. У «Національній стратегії сприяння

розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки» громадянське суспільство розглядається як: «сфера суспільної діяльності громадян, що об'єднуються для прийняття спільних рішень, а також захисту прав та інтересів, досягнення спільного блага, у тому числі у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, політичними інститутами та бізнесом... громадянське суспільство є виразником та захисником інтересів і прагнень різноманітних суспільних груп та громадян. Громадянське суспільство здатне зробити значний внесок у сталий розвиток держави ... Інститути громадянського суспільства в Україні також відіграють активну роль у сприянні відновленню територіальної цілісності та розбудові миру» [8].

Відповідно до «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» дефініція «громадянська освіта» розглядається як: «освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» [6].

Поняття громадянської самореалізації можна коротко визначити як процес, у якому особистість виступає суб'єктом різноманітних видів діяльності та стосунків, і є творцем суспільства та самої себе: «Самореалізація – розвиток власної особистості і реалізація власного потенціалу, цілей і потреб, тобто власного способу руху і прийняття індивідуальних рішень» [3, с. 26]. У процес громадянської самореалізації органічно вплітаються всі аспекти розвитку особистості, адже не може існувати повноцінного громадянина без моральної, професійної, сімейної та інших форм життєвої самореалізації.

Необхідність створення педагогічних умов для громадянської самореалізації майбутнього фахівця зумовлює системне, науково-теоретичне осмислення як самого феномена громадянськості, так і процесу організації громадянської освіти у закладі вищої професійної освіти.

Поняття «громадянськість» має багатовимірний характер і трактується у науковій літературі через низку відповідних значень, як то: 1) належність до громадянського статусу, що виявляється у служінні Батьківщині, народові та турботі про суспільне благо; 2) вияв державності як форми політичної організації суспільства; 3) активна та усвідомлена участь особистості в суспільному та державному житті; 4) інтегральна ідейно-моральна

якість особистості; 5) здатність та готовність індивіда виконувати роль громадянина; 6) складне соціально-психологічне утворення, що формується в процесі соціалізації; 7) відданість інтересам держави та готовність до самопожертви заради їх реалізації; 8) усвідомлення особистістю своїх прав і обов'язків перед державою, що є підґрунтям громадянської відповідальності; 9) сукупність суб'єктивних характеристик особистості, які забезпечують її входження у громадянське суспільство.

Результати наукових пошуків (Т. Бакка, І. Ветров, І. Дзюбенко, Т. Мелешенко, Т. Ладиченко) дозволили визначити конкретні напрями у розвитку громадянськості особистості:

- в основі розвитку громадянськості лежать загальнолюдські цінності у поєднанні з національними (державними) інтересами;
- толерантне ставлення до інших рас, релігій, соціально-політичних устроїв, національних традицій;
- високо розвинені особисті морально-етичні якості громадянина;
- сформоване конструктивне критичне мислення, засноване на незалежних оцінках та переконаннях;
- усвідомлення своїх громадянських прав у поєднанні з громадянськими обов'язками;
- визнання культурних інтересів національних та етнічних меншин на основі полікультурного виховання;
- розвинена громадянська активність, що проявляється у готовності брати участь у справах держави й суспільства за умови збалансованого дотримання інтересів у площині особистості – суспільства – держави.

Громадянськість виражає сукупність між конкретним громадянином держави та особистістю як суб'єктом суспільних відносин і діяльності. Сам суб'єкт громадянськості творчо трансформує й удосконалює наявні суспільні відносини. У цьому випадку громадянськість постає як соціальне новаторство, критерій соціальної зрілості особистості. Крім того, громадянськість синтезує утверджені в суспільстві цінності, розширює межі їх поширення у соціумі. У цьому сенсі громадянськість – це елемент загальнолюдської культури, що передбачає цілісність відтворення особистості. Як слушно зазначає І. Дзюбенко: «Громадянськість як якість особистості включає внутрішню свободу та повагу до держави, любов до Батьківщини й прагнення до миру, почуття власної гідності, прояв патріотизму та культури міжнародного спілкування; формування електоральної культури особистості» [4, с. 30].

Громадянськість дає змогу особистості усвідомити свою суспільну природу та спрямовує її свідомість і діяльність на досягнення спільної

справи, залучає особистість до загальнонаціональних проблем і забезпечує згуртування людей задля задоволення життєво необхідних потреб, які зумовлюють активність та діяльність особистості. Громадянськість формується і проявляється в суспільно корисній діяльності. У цьому плані вона постає як критерій морального розвитку й показник спрямованості особистості, як міра її цивілізованості. Через громадянськість проявляється цілісність особистості в єдності всіх її громадянських якостей. Тобто, громадянськість – це якість, що інтегрує в собі прояви таких чинників, як свобода особистості, її духовність та є сукупністю «особистісних знань громадянина, його переконань, намірів і дій у згоді й на благо суспільства, що характеризує загальний рівень громадянського розвитку особистості» [7, с. 467]. Для проявів громадянськості важливими є можливість діяти відповідно до власної волі, а також свобода особистості (О. Салата, Н. Сірик, В. Терещенко). Внутрішня здатність самостійно й активно реагувати на соціальні ситуації створює свободу вибору, яка передбачає відповідальність перед іншими людьми. Лише в цьому випадку громадянськість проявляється в духовності особистості як найвищому втіленні моральності. Духовність постає як міра цінності особистості, як ступінь прояву нею громадянських якостей – громадянськості.

Формування громадянськості дає змогу особистості усвідомити свої права й обов'язки та будувати взаємини з державою на засадах рівноправного співробітництва, збалансовано реалізовувати інтереси особистості, суспільства й держави [2]. Звідси, здобувач освіти повинен володіти не лише спеціальними знаннями й навичками, а й певними особистісними якостями громадянина, такими як активна громадянська позиція, громадянська ініціатива, громадянський обов'язок і відповідальність.

Громадянська самосвідомість розглядається як складова структура у самосвідомості особистості, в якій відображається її соціальний та моральний досвід. На основі аналізу наукових підходів до визначення поняття «самосвідомість» виявлено, що воно трактується як результат і передумова розвитку особистості, що спрямована на вирішення завдань, пов'язаних із внутрішнім світом особистості, з розумінням себе як цілості, визначенням власної ідентичності, формуванням значущих для людини уявлень про себе, про власні якості, переживання, дії. Громадянське самоусвідомлення розглядається як складова частина суспільної свідомості та суспільної думки. Причому громадянське самоусвідомлення є похідним від громадянської свідомості, адже: «громадянська свідомість – це сукупність уявлень про громадянство, перспективи розвитку суспільства, усвідомлення причетності до його долі, що утворюють диспозиції вищого порядку, які регулюють

загальну спрямованість соціальної поведінки» [5, с. 40].

У процесі формування громадянського самоусвідомлення у особистості створюється уявлення про суспільство та його соціальний ідеал. Отже, громадянська самосвідомість є однією з основ суспільної свідомості та орієнтиром громадянської поведінки, відображає низку уявлень і самооцінок, усвідомлення людиною перспектив розвитку суспільства. Звідси, найважливішими функціями педагогічного процесу, що спрямований на становлення громадянської самосвідомості варто вважати: онтологічну, гносеологічну, аксіологічну, захисну, соціальну, культурно-просвітницьку, виховну, психологічну.

Формування громадянської самосвідомості та процес громадянського становлення особистості у науковій літературі розглядаються як єдиний процес, у якому соціально-економічні, політичні та соціально-педагогічні умови визначають показники сформованості громадянської самосвідомості.

Саме тому, реалізація ідей громадянського виховання в педагогіці, виховання громадян України на засадах громадянськості дозволить забезпечити сталий розвиток суспільства й держави як у теперішніх умовах війни, так і у період повоєнного відродження та відбудови держави:

- у внутрішньополітичній сфері: забезпечення національних інтересів шляхом збереження стабільності інститутів державної влади, стабілізації громадянського миру й злагоди, єдності правового простору, нейтралізації причин політичного, релігійного та національного сепаратизму [10];

- у військовій сфері: створення умов у майбутньому для гарантування безпеки особистості, суспільства й держави від військової агресії (зовнішньої та внутрішньої), забезпечення мирного, демократичного розвитку суспільства, формування «оборонної» свідомості, готовності громадян до захисту Вітчизни [10];

- у духовній сфері: зміцнення моральних цінностей суспільства, традицій громадянськості, патріотизму та гуманізму; розвиток культурного, духовного й наукового потенціалу країни, забезпечення духовно-моральної єдності суспільства; заохочення громадян до участі у відбудові, відновленні та розвитку національної економіки з метою зниження соціальної напруги в суспільстві [10].

Отже процес формування громадянськості у закладах вищої професійної освіти буде ефективним за таких педагогічних умов:

- засвоєння необхідного обсягу філософських, історичних, соціально-політичних, психолого-педагогічних та інших знань у процесі вивчення гуманітарних дисциплін на різних видах занять (лекції, семінари, практичні, групові заняття, самостійна консультації, інноваційні методи навчання тощо);

– поглиблення та розвиток отриманих знань шляхом осмислення, обговорення, аналізу, порівняння, оцінювання, узагальнення тощо під час занять і самостійної роботи; формування на основі набутих знань навичок громадянської поведінки;

– застосування набутих знань та розвиток навичок громадянської поведінки у процесі інтерактивних методів навчання, хакатонів, проєктів особистої реалізації громадянських прав (напр. проєкт «Democracy from Theory to Practice» [9], проєкт «Building Ukraine Together» [11]), виконання професійних обов'язків, практичних завдань, під час проходження практики;

– контроль засвоєних знань, визначення рівня розвитку громадянських якостей і навичок громадянської поведінки через самооцінювання й експертну оцінку.

Слід зазначити, що організація громадянського виховання має ґрунтуватися на визнанні ключової ролі викладача у процесі формування у здобувачів освіти необхідних знань, умінь та моделей громадянської поведінки, а також у становленні ціннісного ставлення до ідеалів громадянського суспільства. Ефективність цього процесу значною мірою зумовлюється здатністю педагога створювати продуктивне освітнє середовище, що базується на принципах співпраці, використанні інноваційних педагогічних технологій та інтеграції громадянських цінностей у контекст особистісного розвитку студентів. У Концепції громадянської освіти наголошується, що моральність не може бути зведена до окремої навчальної дисципліни, оскільки її формування є пролонгованим процесом, що триває впродовж усього життя індивіда. Відтак моральне виховання не реалізується виключно шляхом викладання спеціального курсу, а забезпечується через цілісне створення морально орієнтованого освітнього середовища, яке охоплює всі аспекти навчального процесу. Громадянська освіта розглядається як інтегрований процес формування особистості-громадянина, що передбачає органічну єдність як освітнього, так і виховного компонентів.

Отже, ефективність громадянського виховання у закладах вищої професійної освіти можлива за умови його інтеграції в цілісний педагогічний процес, спрямований на формування громадянськості як ключової особистісної якості студентів. Організація цього процесу потребує урахування як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, що визначають динаміку розвитку громадянських якостей здобувачів освіти в умовах трансформаційних змін українського суспільства. Важливим також є і обґрунтування та реалізація сукупності педагогічних умов, які забезпечують підвищення ефективності громадянського виховання в освітньому середовищі сучасного закладу вищої професійної освіти.

Висновки. Таким чином, стратегічною метою соціально відкритої системи професійної освіти

є підвищення внеску студентів (майбутніх фахівців) у соціально-економічний розвиток та відновлення України, засвоєння, привласнення і творення цінностей громадянського суспільства.

Ця стратегічна мета може бути реалізована через комплекс тактичних завдань:

– залучення студентів до соціально-економічних, суспільно-політичних та соціокультурних відносин (навіть на рівні співдружності європейських країн);

– мотивація студентів до самостійного вирішення соціально-економічних проблем власної життєдіяльності;

– створення умов для розвитку громадянської активності студентської молоді, розвиток і підтримка позитивних форм самоорганізації (волонтерство, участь у студентських соціальних проєктах, участь у хакатонах та інноваційних форматах), самоврядування (студради та профспілкові організації) тощо;

– сприяння навчальній та професійній мобільності майбутніх фахівців та вирішенню питань працевлаштування;

– формування механізму реалізації інноваційного потенціалу молодих громадян у соціально-економічних сферах регіону через соціально-проєктну діяльність (проєкти партисипативного бюджетування, фандрайзинг);

– включення студентської молоді в реалізацію суспільно значущих програм.

Саме тому розроблений у статті підхід до організації громадянської освіти може бути застосований як у мирний час, так і в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення країни.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Громадянська освіта (інтегрований курс) 10 клас. Рівень стандарту : навчальна програма для закладів загальної середньої освіти /Наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 р. № 698. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення: 20.07.2025).
2. Позняк С., Пошетун О. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя. Київ : Етна-1, 2008. 174 с.
3. Громадянська освіта та методика її навчання : підручник для студентів педагогічних закладів вищої освіти / за заг. ред. Т. В. Бакка, Т. В. Мелешенко. Київ : УОВЦ «Оріон», 2019. 320 с.
1. 4. Дзюбенко І. Розвиток ідеї формування громадянськості у вітчизняній педагогічній думці. Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. 2021. Вип. 4. С. 27–34. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2021/4/6.pdf (дата звернення: 20.07.2025).
4. Ісаєва Н. (Яценко) Громадянське суспільство і громадянська свідомість у сучасному світі. Філософія та політологія в контексті сучасної культури. 2021.

Т. 13, № 2. С. 35–41. URL: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/1068/1192> (дата звернення: 20.07.2025).

5. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України в редакції від 8 жовтня 2022 р. № 893-р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/KR180710?ed=2022_10_08 (дата звернення: 20.07.2025).

6. Лукашевич О. Громадянськість як результат громадянського розвитку особистості: психологічний дискурс. Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2014. Вип. 24. С. 467–477.

7. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 20.07.2025).

8. Розширення прав і можливостей молоді через громадянську освіту. *IFES Ukraine*: веб сайт. URL: https://www.ifesukraine.org/en/activity/democratic-elections/rozshyryuyemo-mozhlyvosti-molodi-cherez-gromadyansku-osvitu/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 28.07.2025).

9. Zarembo K., Martin E. Civil society and sense of community in Ukraine: from dormancy to action. *European Societies*. 2024. Vol. 26, No. 2. P. 203–229. URL: https://direct.mit.edu/euso/article/26/2/203/127346/Civil-society-and-sense-of-community-in-Ukraine?utm_source=chatgpt.com (Last accessed: 28.07.2025)

10. Youth driving community change: 60 Ukrainians mastered volunteerism and civic participation tools. *Council of Europe Office in Ukraine*: веб сайт. URL: <https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/youth-driving-community-change-60-ukrainians-mastered-volunteerism-and-civic-participation-tools> (Last accessed: 28.07.2025).